
Anna Maria Vinci

Trst v vojni*

Pri Regionalnem inštitutu za zgodovino osvobodilnega gibanja (Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nel Friuli-Venezia Giulia) v Trstu opravljamo od leta 1990 skupinsko raziskavo »Trst v vojni, 1940-1945«. Pred povzetkom prvih rezultatov te raziskave najprej nekaj pojasnil. Lokalne oblasti so nam pomagale, in to ne le finančno, da smo se dokopali do dokumentacije, ki so jo doslej ustrezne institucije le preveč ljubosumno čuvale, zlasti Državni arhiv v Trstu (Archivio di Stato di Trieste - AST) pa tudi številni drugi arhivi, npr. arhiv občinskega skrbstvenega urada (Archivio dell'Ente Comunale di Assistenza - ECA), arhiv mestnega anagrafa (Archivio dell'Anagrafe Comunale) in, ne nazadnje, Arhiv škofovske kurije (Archivio della Curia Vescovile). Deželna »prepustnica« in naša vztrajna radovednost sta nam zdaj prvič omogočili, da smo našli v mestu dokumentarno gradivo, ki smo ga dolga leta poskušali priskrbeti iz sicer nepogrešljivih serij Centralnega državnega arhiva (Archivio centrale dello stato - ACS) in arhivov v bivši Jugoslaviji (Ljubljana, Beograd). Pomembna dela, ki karakterizirajo lokalno historiografsko panoramo in katerih avtorji so predvsem Elio Apih, Enzo Collotti in Teodoro Sala, ostajajo še vedno temeljna referenca in nemalokrat tudi primer sinteze ter interpretacije, čeprav niso vsi uglaseni na isto struno.

Z bogastvom zbranega gradiva, množico novih vprašanj, v katerih luči smo preučili stare in nove vire, ter netradicionalnimi metodološkimi kriteriji (ustna pričevanja, osebni zapiski in seštevanje podatkov) se je razkrila preteklost lokalne družbe v živopisnih barvah, s čimer so se osvetlili številni dogodki in povečala možnost, da se razjasni vloga Trsta med vojno.

Privlačnost novega je pogosto povezana z nevarnostjo, da bi se vse razdrobilo in poplitnilo in bi tako nastal mozaik z nedoločnimi, nedefiniranimi obrisi. Ovira, ki jo je treba premostiti, pa ni samo v izbiri oblik koordinacije ali v uporabi interpretativne mreže za analizo lokalne družbe v prvih letih vojne. Hujšo težavo predstavlja razhajanje med načinom dosedanjega obravnavanja »fašističnega Trsta« v lokalni zgodovini in med prijemi, s katerimi začnemo in izvajamo novo raziskavo o vojni. Zlasti leta fašističnega režima terjajo vnovični pretres, ki naj temelji na drugačnih ali vsaj deloma drugačnih analitičnih kriterijih, tako da bi postalo razvidno celotno oblikovanje birokratsko-institucionalnega fašističnega aparata in medsebojnega vpliva med tradicionalno družbo in diktatorskim režimom.

---

* Predstavljeno v Parmi na študijskem srečanju 2. in 3. oktobra 1991 na temo sodelovanje Italije v drugi svetovni vojni. Razprava, ki jo je organiziral Nacionalni inštitut za zgodovino osvobodilnega gibanja v Italiji, je bila predpriprava za III. sekcijo Stalnega seminarja 20. stoletja. Objavljeno v *Qualestoria*, XX, Trst, april 1992, št. 1, str. 67-94.

Naj povem, da je raziskava nekaterih tem že v teku, pri drugih (razširjene kulture in fašizem, struktura in delovanje Nacionalne fašistične stranke – PNF) opravljamo prve korake. Gradivo za obdelavo druge svetovne vojne, ki smo ga zbrali ne oziraje se na ostre kronološke meje, predstavlja še drugo veliko priložnost za preučevanje. Za prodor nazaj v čas ni toliko kriva »obsedenost z izvornostjo«: vojna je namreč nedvomno prelomni trenutek, je »katastrofičen« dogodek, ki terja, da se karte v celoti premešajo. Obdobja kontinuitete, v katerih se je tako v Julijski krajini kot drugod fašizem gradil in izkazoval, so seveda dokaj jasna, gre le za to, da jih natančneje analiziramo, pa čeprav po sledih tistih osvetljevalnih intuicij, ki nam jih je lokalno zgodovinarje že podarilo.

Da bi se seznanili z raziskavo, ki je doslej zajemala kronološki lok od 1938 in 1939 pa do 1943, bom razvrstila njene izbrane smeri v naslednje večje skupine:

1. **Demografski okvir, vsakdanje življenje in materialni pogoji mesta v vojni.** (Policijski spisi in viri fašistične stranke, ki smo jih odkrili pri ACS; podatki iz arhivov Inštituta za statistiko (ISTAT); podatki iz občinskih statističnih biltenov; zapisniki in korespondenca iz arhiva ECA; najdeno gradivo iz fondov AST.) Pri raziskovanju tega področja opažamo popolno pomanjkanje zbirke ustnih pričevanj.

2. **Oblasti in vojna (mestna uprava); PNF (fašistična stranka), cerkev, javna uprava.** (upravni fondi PNF, policijski spisi, občinski arhivi, najdeni pri ACS; gradivo iz škofovskega arhiva; fondi Zgodovinskega urada glavnega armadnega štaba; pregled županovih dekretov;)

3. **Kultura in propaganda.** (Arhiv šolskega skrbništva v Trstu; arhiv Univerze v Trstu; kulturne revije; tisk)

4. **Vojno gospodarstvo.** Ta sektor je bil doslej popisana v raziskavi odnosov med delniškimi družbami najbolj pomembne vojne industrije v Julijski krajini, to so Združene jadranske ladjedelnice (CRDA). (fond Zavoda za industrijsko obnovo (IRI) v ACS; dokumenti, ki smo jih našli v AST)

5. **Različnost: židovska in slovenska skupnost.** (Fondi mestnega anagrafa, Arhiva komercialne komore in Arhiva hebrejske skupnosti; fondi škofovskega arhiva v ACS; ustna pričevanja in dnevniki;)

6. **Vojni spomini.** (Dnevniki in pričevanja vojakov na ruski fronti;)

7. **Delavska četrt v Trstu.** (Kvantitativni viri, anagrafska dokumentacija, računalniška obdelava.)

Ne bi mogli reči, da smo dosegli vse cilje. Na nekaterih področjih raziskave bo potrebno še veliko dela. Omejila se bom torej na opis nekaterih problemskih sklopov, okrog katerih so se v prvem poročilu o delu, ki smo ga predstavili na srečanju v Trstu maja 1991, pokazali najpomembnejši in najspodbudnejši rezultati. Zanimiva je zlasti tema »percepcije vojne«, ki je bila individualizirana skozi časovni razmik, kar je omogočilo pregled poteka in spreminjanja stališč ter vrednotenja v javnem mnenju.

Leto 1938 pomeni za Trst, morda bolj kot za druga italijanska mesta, ključno, prelomno leto in prvo grožnjo nevarnosti. Anschluss je postavil namreč mesto v samo srčiko ciklona, najbrž prav zaradi njegove vloge središča, ki je bilo izredno občutljivo za mednarodne in še posebej za podonavsko-balkanske dogodke. Zaupne informacije

kažejo, da je v julijskem javnem mnenju obstajal v letu 1938 in tudi v teku leta 1939 izrazit »antigermanizem«, ki se je izražal v razprostranjenem nasprotovanju temu, da bi Italija v možnem konfliktu stopila na stran Nemčije – »nacije, ki so jo Tržačani prezirali«.¹

Posebna narava vira, ki ga tu obravnavamo, nam omogoča vpogled le v nekatere izseke realnosti, ki je bila sicer mnogo bolj artikulirana in razdrobljena, omogoča nam samo shematizacijo zavzemanja stališč, zadržanj in pogosto nasprotujočih si počutij. Neizpodbitno dejstvo pa je, da je negotovost v nekaterih mestnih okoljih ob nevarnih nacističnih obratih občutno naraščala: zanimiv je indikator, ki ga predstavljajo analize in premisleki o tržaškem prometnem odboru (Comitato Triestino dei traffici), ki je bil ustanovljen leta 1935 z namenom, da bi pospeševal in spodbujal iniciative za obnovo tržaškega luškega gospodarstva. Sem se uvrščajo najbolj znana imena ladjedelniških, ladjarskih in zavarovalniških družb ter sindikalnih in korporacijskih režimskih družb. Tem se pridružujejo še vplivni »politični mediatorji«, kakršna sta bila Alberto Mosceni (od 1913) in Fulvio Suvich.

Če v zapletenih evropskih meandrih trgovčeva zvitost že dlje časa ni več zadoščala in je negotovo ravnotežje med tržaško luko in njenim zaledjem zagotavljala prav politična diplomacija fašističnega režima, je aneksija Avstrije in Češkoslovaška k nacističnemu Reichu, ki jo je Italija podpirala, pomenila za odbor pravo kapitulacijo. Nobeno politično mediatorstvo namreč ni moglo vzdržati spricho navala nemške iniciative na Srednjo Evropo in na Balkan. Komite se je pritoževal nad nenęhnimi kršitvami uradnih dogovorov, ki sta jih podpisali vladi v zvezi z delitvijo vplivnih območij okrog severnih luk (zlasti Hamburga) in okrog Trsta. Šlo je za nekakšno vnaprejšnje »izdajstvo na nemški način«, iz katerega tržaški podjetniki niso mogli potegniti preroških dedukcij, so pa začutili njegove grožnje. Sklepanje podjetnikov ni poznalo ideoloških konotacij (filonacizem/antinacizem).

Na nujne klice na pomoč, ki jih je odbor v imenu »nacionalnega« interesa naslovil na fašistično vlado, je le-ta odgovorila z nakazovanjem prihodnosti: Trst mora postati svobodno mesto, da bo nastal k Sredozemlju obrnjen emporij, kjer se bodo križale tako nemške kot nacionalne trgovske poti.² Oktobra 1940 je milanski list »Sole« objavil vrsto člankov s podpisom 'Sekretar nacionalne federacije trgovcev', ki so podpirali ta predlog in ga tudi obogatili z vabljivimi perspektivami.³ Vendar pa niso bili vsi problemi le nakazani: tržaški podjetniki so zahtevali zagotovila pri dogovorih, precizno preučene projekte in vrednotenja, ki naj bi temeljila na natančnih podatkih. Nedvomno pa je vstop Italije v vojno ob strani tako mogočnega partnerja, poleg straha in nezaupanja, odprl tudi priložnosti, ki jih je bilo treba zagrabit: kratka vojna (vsaj tako je

¹ Če ni posebej navedeno, se v pripombah sklicujem na Državni seminar dne 20. maja in na Mednarodno srečanje, ki je potekalo prav tako v Trstu 27., 28. in 29. maja 1991. V tem primeru prim. R. Pupo: »Lo spirito pubblico rimane depresso«. Un'immagine della città negli anni di guerra.

² Za to interpretacijo prim. R. Pupo: Un porto per la grande Germania. Trieste 1940, Qualestoria XX, 1922, št. 1; Deloma drugačne ugotovitve so v E. Apih; Italia, Fascismo e antifascismo nella Venezia Giulia, Laterza, Bari, 1966, str. 376-377.

³ »Il Sole« 23. do 30.10. 1940.

videti iz dokumentov), nova prerazporeditev evropskega in sredozemskega prostora, ki bi lahko pomenila gospodarski preporod Trsta. Tudi sama nacistična ekspanzija se je zdaj pokazala v drugi luči.

»Kolikšno je tveganje za italijanstvo Trsta v projektih, ki predvidevajo močno nemško intervencijo (ljudje in finančna sredstva) na tako občutljivem področju?« Tako se je oktobra 1940 v pismu prefektu spraševal predsednik odbora Antonio Cosulich, ki ga je morda mikalo izkoristiti strah pred Nemčijo, da bi dosegel močnejšo in hitrejšo vladno oskrbo pristanišča.⁴ Vprašanje je odmevalo v različnih okoljih in je obujalo fantazme preteklosti. Razkol med »ekonomsko« in »nacionalno« namembnostjo Trsta na predvečer prve svetovne vojne je namreč omajal zavest nemalo ljudem. Zdaj je bil videti položaj mnogo bolj zapleten in dvoumen. Že sam zaveznik se je pojavil v preobleki prijatelja/sovražnika: zaveznik kot garant ekonomske obnove Trsta in hkrati kot grožnja za njegovo nacionalno identiteto. Nevarne hazardne igre so pritegnile mnogo ljudi. Angelo Scocchi, eden glavnih predstavnikov starega demokratičnega iredentizma, ki je bil že pred leti prestopil v fašistične vrste, je lucidno zapisal: »Različni projekti, ki naj bi preusmerili del nemškega prometa na Trst, so obsojeni na propad... ali pa napeljujejo nemško vlado, da bi naredila iz Trsta veliko nemško prometno luko; in v zadnjem primeru bo to tudi storila... v interesu nemškega ljudstva in docela po informacijskem načelu režima...«⁵

In vendar je ostal za Angela Scochija, nemirnega opazovalca dogodkov, glavni vzrok te grožnje (fašističnega zavezništva) neznan: njegovo percepcijo realnosti sta pogojevali vera v Ducejeve čudodelniške sposobnosti in prepričanje, da imperialna usoda Italije – najvišje inkarnacije domovinskega in nacionalnega interesa – nima druge možnosti za uresničitev. Njegov primer je značilen: njegove kontradikcije so kontradikcije cele generacije iredentistov, ki se je priključila fašizmu v prepričanju, da bo z njim realizirala lastne aspiracije in da bo zdaj, ob odločilnem dogovoru, prisiljena zatajiti in/ali si znova izmisliti del svoje preteklosti.

Kako torej uskladiti iredentistični »epos« in še bolj mit o veliki vojni z vsemi implikacijami novega zavezništva? Celih dvajset let so kulturno življenje Trsta, Julijske krajine in Furlanije oblikovali spomeniki, pokopališča (svetišče v Redipugliji so odprli prav leta 1939), literarna dela, zgodovinski eseji in celo turistični vodiči, ki so opozarjali na ključni dogodek; od tod so izvirali življenjski modeli, inspiracije, objokovanja in identifikacija sovražnika, ki je kljub vsemu ostal osrediščen na Avstrijca in Nemca. Kaj torej storiti?

Jasno odločitev so lahko zdaj sprejeli le tisti iredentisti, ki niso dovolili, da bi se njihova demokratična in mazzinijska tradicija filtrirala skozi »pobožanje nacije« in ki niso popustili pred miti moči in nadvlade«. Eden takšnih je bil Gabriele Foschiatti, ki pravi: »Izgubljeni v samoti in tišini zapuščene Tebaide smo mi... mi, zadnji,

⁴ Prim. R. Pupo, Un porto...

⁵ Ibidem.

maloštevilni in bedni ostanki brodolomske trume, ki izginjamo v temoti... V senci časa ostaja le naše samotno upanje, da bi uzrli...«⁶

Antifašist Foschiatti je s temi besedami jeseni 1938 potrdil svoje »nepopravljivo« nestrinjanje in svojo drugačnost v primerjavi s številnimi iredentisti, ki so izbrali drugo pot, v ludicnem in žalostnem pismu, s katerim se je poslovil od Angela Scocchija, ki ga je imenoval »vzgojitelj moje prve mazzinijevske mladosti«.

Tisti, ki so izbrali drugo pot, so zanikali svoj prejšnji antigermanizem v imenu nepremagljive privlačnosti nemškega sveta, ki so jo predstavili nazaj v čas in ki jo je prva svetovna vojna le malo zatemnila. Poleg vnete propagande je bila »Porta Orientale« – ugledna kulturna revija, ustanovljena v Trstu pod pokroviteljstvom Primorskega društva prostovoljcev in Dalmatincev (Compagnia giuliana volontari e dalmati) – tista, ki je registrirala dvome, utaje in nesrečo teh intelektualnih krogov, ki so imeli v mestu še velik vpliv, ker so znali zelo razširjen in globoko zakoreninjen jezik. Vedno pripravljena poiskati v orožarni iredentistične misli vse, kar se je prilegalo novemu kurzu fašistične politike, je revija »Porta Orientale« ostajala na strani najstarejših podpornikov Hitlerja in Mussolinija in zoper vsakršen poskus izganjanja ljudi in idej tradicije med »staro šaro«. Šlo je za preživetje nekega ideala in zlasti identitete nekega političnega in izobraževalnega sloja. Ferdinando Pasini, eden najbolj znanih primorskih intelektualcev, je v polemiki s časopisom »Popolo d'Italia« zapisal: »Nismo ostali na starih iredentističnih pozicijah... imamo docela »nov koncept«... analogen »komplementarizmu«, ki ga je Bottai proglasil za narodno zavest Italijanov glede na politiko osi. Če hočemo imeti uporabno in dolgoročno politiko... se moramo zavedati naspotujočih si razločkov v etnični substanci, ki karakterizira in ločuje Italijane in Nemce...«⁷

Če se poglobimo v propagandne in aktivistične teme lokalnih in nacionalnih hierarhij v obdobju 1938–40, ni težko ugotoviti, kakšni so bili njihovi čisto določeni cilji: Trst je treba nujno prepričati, da je bil določen za »branik«, s katerega naj bi se nacija podala v osvajanje Vzhodne Evrope. Prav v tem času je namreč postal Trst kraj, v katerem morata podoba in bistvo italijanskega imperalizma spet dobiti novo in trdnejšo legitimiteto spričo konkurence strašnega zaveznika.

V zelo kratkem času, se pravi od pomladi 1938, je bilo mesto deležno visokih obiskov ljudi z vrha hierarhične lestvice režima. Mussolini je prišel tja septembra 1938 in Bottai se je vrnil dvakrat.⁸ Leta 1938 je bil Trst izbran za državno središče organizacije Littoriali dell'Arte e della Cultura. Vse obljube, ki prej niso bile izpolnjene, so postale zdaj nenadoma realnost. Do okrepitve in razširitve tržaškega ateneja je prišlo prav v maju 1938; junija je bil že objavljen projekt za »poslopje monumentalnega značaja«. V tem obdobju so obnovili tudi izkopavanja ostankov antičnega rimskega gledališča. Podrli so hiše, ki so bile »posejane« čezenj, tisk je vsak dan poročal o novih najdbah in vsako od njih opeval kot najpomembnejšo v tem letu v Evropi.

⁶ Dopisovanje A. Scocchi – G. Foschiatti, ki ga je objavil G. Fogar: *Dall'irredentismo alla resistenza nelle provincie adriatiche – Gabriele Foschiatti, Del Bianco, Udine, 1966, str. 105–107.*

⁷ F. Pasini: *Le riconferme della storia; »La Porta Orientale«, marec-april 1941.*

⁸ A. Vinci: *Bellicismo e culture diffuse.*

V okviru obnovljenih strasti »imperialnega rušenja in graditve«, ki so izbruhnile ob vsaki javni manifestaciji in v debatah, ki so jih načenjali 'littoriali', so se besno sklicevali na »Trst... mostišče Italije k Orientu« in na »Trst... središče duhovnega izžarevanja rimskosti v dežele onstran meje«. To je bilo bržkone ritualno klanjanje, ki je na docela skaljen politični scenarij projiciralo želje po revanšu in potrjevanju, s čimer naj bi se prikrila negotovost in strah.

S tem v zvezi moram opozoriti na posebno, z več vidikov značilno kulturno iniciativa, ki je bila s polno Bottaijevo podporo sprožena prav v januarju 1939. Gre za ustanovitev revije »Geopolitica« pri Geografskem inštitutu julijskega ateneja, v okolju torej, v katerem so v dolgoletnih prizadevanjih dozorele refleksije in študije iz politične geografije, ki so imele pogosto svoj izvor v opravičevanju režimskega ekspanzionizma in v podpiranju imperialne propagande, ki da jo je treba voditi tako znotraj kot zunaj univerzitetnih zidov. Revija je pritegnila k sodelovanju velik del akademskega sveta v Julijski krajini in si zagotovila tudi sodelovanje docentov in kulturnikov Katoliške univerze v Milanu ter Fakultete političnih ved in Inštituta za mednarodno politiko (ISPI) v Paviji. Povsem odkrito se je zavzemala za nacionalni geopolitični model, ki bi se ločil od že znanih nemških teoretiziranj, pri čemer je želela izhajati iz tradicije italijanske geografske misli in zlasti iz vzora »imperialne vladavine«, ki je bil realiziran v Cezarjevem Rimu. Prav tako jasno je »Geopolitica« predvidevala, da bo Italija, ko bo izšla iz konflikta, postala »življenjski prostor« visokega profila: po eni plati je računala, da bo mediteransko in afriško območje privilegirana sfera fašistične prevlade, po drugi pa je obdržala v igri hipotezo o osvojitvi podonavsko-balkanske Evrope, nacistični premoči navkljub. Z izmišljijami in proglašila je postopoma črtala vsako možnost analize vse bolj kontradiktorne realnosti. Z instrumenti prevare (in samoprevare) je poskušala odvrniti pozornost od sedanjosti. Leitmotiv o starem neizogibnem nesoglasju med germanskim in latinskim svetom, ki se mu je revija kot močnejše slišen glas v zboru nezadovoljnih zlahka prepuščala, se je ob izbiranju strani zlomil v korist politike osi. Tako so se na kratki poti revije »Geopolitica«, ki je prenehala izhajati ob koncu leta 1942, glede na nacistični vzor nenehno prepletala in mešala občutja ponosa in povračilnih želja z znamenji kontaminacije, občudovanja in podrejanja.⁹

Dvournost italijansko-nemškega zavežništva in skrajna krhkost vsakršne zahteve po avtonomiji in »primeru« sta torej močno povečani odsevali v nešteti ogledalih lokalne realnosti, kjer pa je bila že dolgo zaznavna pot prihodnosti, ki bo brez sprenevedanja razkrila konec vsakršne iluzije o »paralelni vojni«.

V nekaterih mestnih okoljih pa takšne stvari niso mogle, vsaj tako je videti, pretresti vsakdanjega ritma življenja. Na zelo podobnem področju, kakršno je šola, je na primer agresivna propaganda s povečevanjem osi in imperialnih pravic fašistične Italije prodrla samo do določene mere. Med temami iz italijanščine, ki so jih dobili v obravnavo v nakaterih meščanskih visokih šolah v šolskem letu 1938-40, je bilo kar nekaj naslovov, ki so bili povezani z režimsko propagando, pri mlajših učencih pa

⁹ A. Vinci: »Geopolitica« e Balcani: l'esperienza di un gruppo di intellettuali in un Ateneo di confine, Società e storia, 1990, št. 47.

komaj 20% oziroma 10%, 20% oziroma 10% naslovov pisnih nalog.¹⁰ Pri opremljanju šolskih knjižic so dajali veliko prednost klasičnim delom in besedilom za razvedrilo in sprostitev, kar kaže na že oblikovan okus, ob katerem vzgojni (in represivni) režimski poskusi niso imeli moči: naročali so knjige Agathe Christie, Virginie Woolf in Ericha Kästnerja. V oklepaju naj povem, da so ustrezali okusi mladih okusom izobrazjenih mestnih slojev. Neki knjižničar je v izjavi za lokalni časopis »Il Piccolo« leta 1944 odkrito povedal, da so najbolj iskana tuja literarna dela (avtorji Steinbeck, Cronin, Mitchell, Brönte in London) manj pa nacionalni naslovi, posebej tisti, ki se nanašajo na »aktualne dogodke«.

V šoli torej (v veliki meri tudi na univerzi in v starih kulturnih zavodih) niti dnevni dogodki niti organizacijski napor režima (radijska poročila, cikli propagandističnih konferenc) niso mogli pretrgati ovoja, ki je ščitil ritem institucij, potek študija in tradicionalno didaktično izbiro. Seveda se je treba vprašati, v kolikšni meri je bila tudi sama tradicija »manipulirana«. Vsi programi rimske zgodovine so bili namreč na novo prebrani glede na imperialne zahteve režima, kakor kaže referat z naslovom »Šola, vojna in fašizem v Trstu«.

Če je nedvoumno, da končni cilj propagande – oblikovati pri populaciji »imperialno in totalitarno zavest« (sistem fašistične oblasti dopušča preveč interferenc) – ni bil dosežen, pa propagandistična sporočila, ki so bila posredovana tudi skozi arhitektonske, urbanistične in toponamastične posrednike v središču mesta, kažejo ritem in navade vsakdanjega življenja, katerim se zlasti mlajše generacije niso mogle upreti.

Toda v ozračju predvečera vojne je v Trstu v vsa okolja in v vse družbene plasti, v vse tradicionalne kulturne in ekonomske enklave in v vse kotičke mestnega življenja silovito udarilo novo dejstvo. Šlo je za razglasitev rasnih zakonov. Dokumentacijsko gradivo, ustna pričevanja in koordinirano raziskovalno delo so nam prvič razkrili globoko resnico besed, ki jih je Elio Apih uporabil, da bi popisal to, kar se je zgodilo: »onesnaženje civilnega življenja«.

Po nekaterih izračunih je živelo leta 1938 v Trstu okrog 5.400 Židov (v skupnem številu 250.243 prebivalcev); po drugih podatkih, ki so jih na podlagi ekstenzivnejših kriterijev, opremljenih z informacijami kvesture, zabeležili uradi Anagrafa, pa jih je bilo približno 7.000.¹² Izredno močna prisotnost tržaške hebrejske komponente je že sama po sebi pomemben kazalec teže posledic.

Že znanim podatkom iz lokalnega zgodovinskega se pridružujejo zdaj novi:¹³ statistika mestnega življenja je iz sektorja v sektor bolj zgovorna. Naj podam nekaj primerov: iz državnih šol v provinci so odstranili 500 šolarjev (od skupno 44.000) in okrog 50 učiteljev; z univerze 4 učitelje; 39 uradnikov na Splošni zavarovalnici (Assicurazioni generali); 28 na Jadranski zavarovalni zvezi (Riunione Adriatica di Sicurtá

¹⁰ A. Andri: Scuola, guerra e fascismo a Trieste (1935–1943).

¹¹ »Il Piccolo«, 15.4. 1941.

¹² Za te podatke sem dolžna zahvalo Ellen Ginsburg, ki raziskuje ta pojav.

¹³ Še zmeraj je v veljavi tekst S. Bon Gherardi: La persecuzione antiebraica a Trieste, Del Bianco, Udine, 1972.

- RAS); 196 Židov, višjih uslužbencev trgovskih podjetij, so prisilili, da so dali odpoved; 289 Neitalijanov je bilo interniranih v Ferramonti, v provinco Cosenza.¹⁴ Močno je bila prizadeta cela vrsta strokovnjakov in vodilnih ljudi v veliki večini podjetij in v najpomembnejših finančnih in zavarovalniških družbah: v mestu je bila videti integracija hebrejske komponente (zlasti na elitni ravni) že zdavnaj izvršeno dejstvo, kot nasledstvo težnje, ki se je bila izoblikovala že ob koncu 19. stol. in kateri noben politični dogodek (s fašizmom vred) ni mogel priti do živega.¹⁵

Naj navedem nekatere podatke o reakcijah židovske skupnosti. V tržaškem pristanišču se je močno povečal migracijski tok ubežnikov iz kontinentalne Evrope, ki so se poskušali prepeljati v Ameriko in Palestino, ni pa jasnih poročil o emigraciji tržaških Židov. Vse kaže, da so se poskušali rešiti drugače: z začasnimi odhodi iz »vroče« tržaške cone, zlasti pa se poskušali izogniti zakonsko predvideni diskriminaciji z navajanjem domovinstva ali fašističnih zaslug, seveda z vnaprejšnjo odpovedjo židovski veri in zatajitvijo svoje skupnosti. Leta 1938 je bilo 795 prestopov v katoliško vero in 1939 339; nekaj desetini Židov je pristopilo tudi k evangelistični cerkvi švicarske veroizpovedi in k valdeški cerkvi.

Za temi dejanji nista tičala le strah in potreba po zaščiti premoženja, družbenega položaja in zaposlitve, pač pa v prvi vrsti nejevera in upanje, da gre le za prehodno neurje. To potrjujejo tudi številna ustna pričevanja.¹⁶ Predvsem so to bili revni Židje iz geta, ki so bili najbolj nezaščiteni in nepripravljeni in so se trudili razumeti predvojno ihto. Med njimi se je širil občutek usodnosti brez rešilne poti. Nekateri med njimi so pripadali srednjemu ali višjemu sloju, ki je bil zmožen načrtovati (in tudi doseči, dozdevne (in hude) poravnave, ni pa še mislil na oster prelom s preteklostjo in izkoreninjenje iz okolja, ki ga je občutil kot svojega. Samo nekateri, tisti, ki so bili razvili antifašistično zavest, so mogli brez iluzij predvideti prave dimenzije drame. Sicer pa je bilo po neki vedenjski shemi, ki je skušala brez variant znova predložiti tisto, kar se je že zgodilo in kar se je godilo v židovskih skupnostih v Nemčiji, le malo antifašističnih zadržanj in malo upornišтва ob kršitvah človekovega dostojanstva.

Kar zadeva večino urbane populacije, so bila sicer znana stališča javnosti (tiskovne kampanje lokalnega dnevnika *Il Piccolo* in lista fašistične stranke *Il popolo di Trieste*, deklaracije katoliškega tednika *Vita Nuova* iz zelo zaskrbljujoče in ostre škofove izjave), zelo malo pa se je vedelo o prizadevanju funkcionarjev in o gostem tkivu nadzora, ki je v Trstu omogočal posebej ostro aplikacijo zakonov in številnih okrožnic.

Nestrinjanje je bilo izredno redko. Zadrega in odpor, ki so ju mnogi izražali ali vsaj nakazovali, ustreza nemi ubogljivosti večine. (Kako je mogoče, na primer, da so zasenčili simbolično osebo primorske literature, kakršen je bil Italo Svevo? Kako je mogoče zanikati odgovornost, kakršno je imel Felice Venezian v iredentistični zadevi? Kako je prišlo do tega, da so v najbolj uglednem mestnem liceju postavili pred vrata

¹⁴ E. Ginzburg: *Note sugli ebrei triestini (1938-1942): correnti migratorie, conversioni, scuole, settori economici.*

¹⁵ Prim. A. Millo: *L'ulite del potere a Trieste*, F. Angeli, Milano, 1989.

¹⁶ S. Bon: *Antisemitismo e leggi razziali a Trieste. La memoria collettiva.*

sinove najbolj vplivnih družin?) To je bila topoumna ubogljivost, ki se je zaskrbljeno motala med zakoni in njihovimi dodatki – ogledalo starodavnih navad lokalnega funkcionarja, ki se mu je zdaj pridružila še posebna tankovestnost, pravzaprav popolna podreitev svojih sposobnosti najvišjim ravnem v hierarhiji.

V drugih okoljih, na primer v svetu visoke kulture, je bilo slišati visoko doneče prezirljive izjave zoper Žide, ki so jih spremljale nenadne in nenavadne manifestacije servilnosti do režima: ugotovili smo, da v tem času noben drug režimski »poziv k redu« ni bil tako učinkovit.¹⁷ V tem težkem trenutku je postalo antisemitsko preganjanje eden bistvenih instrumentov socialnega nadzora, postalo je nov način izražanja svaril in groženj in vzgoje Italijanov, ki je prodril v najbolj zaprte in odmaknjene kroge lokalne družbe.

Motivacij za uspeh je bilo veliko: navada, da so bili ljudje nestrpni do »drugačnih«, na katere je režim tu in tam kazal s prstom; antisemitski predsodki v laični in katoliški lokalni kulturi, ki so obstajali kljub izjavam o integraciji in asimilaciji; strah in navajenost na klanjanje in kompromis, ki se ju je večina naučila pod diktaturo.¹⁸

Ne toliko na podlagi precizne dokumentacije kolikor z intuicijo smo zaslužili, da je šlo za pridobivanje položajev in dobrin, ki so pripadali Židom: arizacija in notranji dogovori v vladajoči eliti so verjetno trenutno zaščitili premoženja in tradicionalno prestižne položaje (tako znotraj obeh mogočnih zavarovalniških družb, RAS in Splošne zavarovalnice), za majhne trgovske poslovalnice in za majhna podjetja pa take zaščitne mreže ni bilo. V zvezi s tem bi bilo vredno narediti natančno rekonstrukcijo prenosov lastništva in prav tako tudi preučiti vlogo in napredovanja likvidatorjev teh dobrin.

Notranji boji v fašistični stranki v tem obdobju so ravno tako važen kazalec iskanja novega ravnotežja moči znotraj tržaške buržoazije po tistem, ko so izločili znamenite vplivneže in eksponente, zlasti tiste, ki so bili vezani na stare vodilne liberalno-nacionalne kroge. Eno najbolj aktivnih skupin v fašistični stranki po letu 1938 predstavljajo ljudje iz mogočnega fašističnega sindikata odvetnikov in prokuristov, ki je bil malo pred tem razbit: povezali so se z najskrajnejšimi frakcijami Univerzitetne fašistične mladine (GUF) – s tistimi, ki so vodili najbolj napadalno antisemitsko kampanjo in ki so podprli apetite in neustavljivi vzpon dela tržaške buržoazije v ključnem sektorju celotnega sistema politične moči.¹⁹

Mesto je torej v nemiru in globoko ranjeno preživljalo prehod iz »nevojskovanja« v napovedano vojno. Tromesečna poročila o javnem mnenju so spčetka, v fazi »nevojskovanja«, ugotavljala olajšanje in željo po miru; pozneje, ko se je vojna že začela, pa upanje, da gre za kratkotrajen konflikt, ravno primeren za to, da zagotovi Italiji »... maksimalno prednost z minimalnimi žrtvami.«²⁰ Kaže, da v Trstu ni bilo »inter-

¹⁷ Prim. G. Turi: *Intelletuali, fascismo e politica razziale*; »Passato e presente«, 1989, št. 19.

¹⁸ Za primerjavo je važen premislek H. Arendt; posebej o transferju osebne odgovornosti eksekutorjev v birokratičnem mehanizmu pokončevanja prim. *Ebraismo e modernità*, Unicopli, Milano 1986, str. 72 pass.

¹⁹ D. Matiussi: *Il partito nazionale fascista a Trieste (1938-1942)*.

²⁰ R. Pupo, »Lo spirito pubblico...«.

ventističnih požigov« in tudi ne odporniških dejanj, do katerih je prišlo ob izbruhu prve svetovne vojne. Razkazovanje moči in obljubljanje zmage, vse dobojevane vojne dvajsetletja in povečevanje fašističnih teženj k miru in civiliziranosti so prispevali k temu, da ni bilo docela jasno, kaj se dogaja. Iz policijskih poročil je razvidno, da se je spoznanje o veliki vojni začelo šele tedaj, ko je prišlo do racioniranja in ko je začelo groziti pomanjkanje hrane. Predstavniki oblasti in policijski obveščevalci so ugotavljali, da med prebivalstvom, v fašistični administraciji in v bivši avstrijski administraciji, ki naj bi bila še marljivejša in sposobnejša, krožijo nič kaj spodbudne govornice. Vsekakor pa je bilo védenje o tem, kaj naj bi takšna vojna pomenila, takrat dano le redkim (to bi bilo treba do kraja raziskati); to so bili: po nekaterih vidikih katoliški krogi, opozicionalci in posamezni intelektualci.

Leta 1941 je Gianni Stuparich objavil svoj roman »Vrnili se bodo«, v katerem preplavi iredentistično gorečnost mnogo močnejše čustvo – moralno in fizično trpljenje, ki ju je vojna povzročila pri bojevniki in civilnem prebivalstvu. Da bi prikrili ta boleč opomin, so režimski propagandisti uporabili orožje rasnega sovraštva. Za to je poskrbela »Porta Orientale«, ki je roman takole raztrgala: »Napor analize in introspekcije razkriva duhovne in psihološke karakteristike rodu, ki ne pozna miru in ki ni italijanski rod.« Za režimsko propagando na tem ozemlju je bil heroični mit velike vojne preveč pomemben. Ob povzdigovanju »integralnega« cilja nacionalne enotnosti ni bilo mogoče spregledati te bistvene referenčne točke.²¹

»Javnost je še vedno potrta,« je poleti 1940 venomer ponavljal policijski ravnatelj, pri čemer je namigoval, da je prebivalstvu konflikt še vedno tuj. S spodbujanjem sprostitve in zabave, ki naj bi pregnali negotovost, ter z nenehnimi pozivi k redu in disciplini, ki so prodrli v vse kroge civilnega življenja, je režim ob visoko doneči propagandi skušal uvesti bolj pragmatičen pristop k problemom tega časa. S tem se je poskušal prikupiti meščanom (cene vstopnic za predstave so bile leta 1941 v Trstu med najvišjimi v Italiji) in se pridružil drugim institucijam, še posebej katoliški cerkvi, ki so gradile stožer svojega sporočila na lojalnosti do zakonite oblasti.

V mestu, ki je spoznalo bombardiranje šele ob koncu leta 1943, je prihajala vojna v domove zlasti z zaskrbljujočim poslabšanjem življenjskih razmer, s stiki z vojniki na fronti in – spomladi 1941 – z odprtjem frontne linije v neposredni bližini urbanega središča.

Raziskave vprašanj prehrane in preskrbe so že opozorile na nekaj značilnih elementov: organizacijski nered; preusmeritev preskrbovalnega trga v bližnjem (bogatejšem) podeželju namesto v agrikulturnih predelih Krasa in Istre; razraščanje birokratičnega aparata v vodstvu preskrbovalnega sistema; tesna povezava med »črnim, priključenim in racioniranim trgom«. Položaj na lokalni ravni je bil prav tak kot na nacionalni ravni. Ko se je pozimi leta 1942 aktivnost živilske inšpekcije povečala z lovom na prekupčevalce z moko in sladkorjem, ki so kradli na racioniranem trgu, so inšpektorji opazili, da so »... temelji črnega trga večjega obsega v industrijskih mlinih,

²¹ A. Vinci, *Bellicismo...*

v nekaterih uradih Fašistične zveze tržaških trgovcev in v samih delavskih zdru-
gah...«²²

Eden naših raziskovalcev se s tem v zvezi opira na nekatere ugotovitve v delu Pie-
ra Paola Luzzata Fegitza »Prehrana in cene v vojnem času, 1942-1943«. Delo je izšlo
tako po drugi vojni in je rezultat poprejšnje raziskave, ki je potekala med vojno; njen
avtor je bil docent in tehnični svetovalec glavne direkcije za prehrabene karte in ce-
ne pri tržaškem ateneju.²³ V nekem intervjuju je Luzzato Fegitz v zvezi z zakonom o
cenah izjavil naslednje: »Vse bolj se širi prepričanje, da je mogoče kršiti vse predpise,
če se le sporazumete s prefektom... Od kod izvirajo dispozicijski fondi prefektov? Pre-
fekti sodelujejo pri trgovskih poslih... Tržaški prefekt zatrjuje, da ima na voljo mane-
vrsko maso v vrednosti 16 milijonov lir... Dejstvo, da imajo prefekti resnične kompe-
tence v poslih, jih je spremenilo v trgovce...«

Poleg take razsodniške prakse (ki je v nekaterih primerih nujna) in šibke morale
številnih funkcionarjev (zapletena igra ravbarji in žandarji) vsaj zaenkrat vemo zelo
malo o prenosih bogastva in o vlogi in usodi številnih posredovalcev. Za nadaljnjo
raziskavo nam ostane razkrivanje povečevanja moči – tudi pogodbene – Unije tržaš-
kih trgovcev, ki je omogočila ohraniti pomembnost institucionalnega organizma tudi
med nacistično okupacijo.

Očitno je, da se je vse to odražalo tudi med prebivalstvom mesta. Pomanjkanje
najnujnejših dobrin je postajalo iz dneva v dan hujše, zaradi česar je naraščalo neza-
dovoljstvo prebivalstva z oblastjo. Raul Pupo v svoji raziskavi navaja: »Podoba, ki te-
melji izključno na razločku med političnim sistemom in civilno družbo, najbrž ne mo-
re do dna prikazati vseh procesov, ki jih je sprožila vojna. V policijskem gradivu je na
primer še veliko gradiva, ki utegne razkriti razlike med sloji in skupinami...«

Morda gre za podatke, ki bi mogli pokazati razločke med tistimi, ki so stali v vrsti
za kos neužitnega kruha, in onimi, ki so se hranili v restavracijah; ali pa med »hudimi
žrtvami« delavskih in uradniških slojev in »provokativnim množičnim zbiranjem v
zabaviščih in kavarnah«. Gotovo so to indikatorji, ki kažejo na zahrbtno moraliziranje
propagande. Če v okviru javne mobilizacije stvari ne funkcionirajo, je kriv državljan
(še največkrat ženska), ki si upa izraziti nerazumevanje teže časa. Po drugi strani pa je
jasno, da je postala zabava skoraj fiziološka reakcija na nevarnost. Tudi sami člani faši-
stične stranke (GUF, Dopolavoro, rajonske fašistične skupine itd.) so poskušali spod-
bujati (in morda tudi »udomačiti«) potrebo po sprostitvi. Vsekakor nudijo policijski
arhivi iz tega začetnega časa tudi vpogled v razločke znotraj civilne družbe: v drobitev
socialnega tkiva, ki je bila drugačna kot v preteklosti. Z njo in njenimi posledicami je
treba računati tudi zato, ker se bo v naslednji fazi vojne, ko se bo podeseterilo bom-
bardiranje, bežanje in »slovanska komunistična« nevarnost, Trst, in še posebej njego-
vo urbano središče, postavljal s »kolektivno identiteto«.²⁴

²² O. Bosari: La pubblica amministrazione nell'economia di guerra: il problema del razionamento a Trieste.

²³ S. Fattorini: Pane, burro e fascismo: l'alimentazione a Trieste nei primi anni di guerra.

²⁴ G. De Luna: A Torino, durante la guerra... le Coordinate dell'esistenza colettiva; Donne e uomini nelle guerre mondiali, (ur. A. Bravo), Laterza, Roma-Bari, 1991, str. 57-96.

Tudi nezaposlenost, druga huda nadloga tega časa, ni prizadela vseh proizvajalnih slojev enako. Združene jadranske ladjedelnice (CRDA), o katerih pripravljala eden naših raziskovalcev izpopolnjeno in bolj razčlenjeno raziskavo za obdobje 1930–1945, so zaposlovale največ delovne sile: za graditev tako vojaških kot trgovskih ladij, za katere so se v vodstvu (stari predstavniki ladjedelniške družbe Cosulich ter funkcionarji in tehniki IRI) še vnaprej vneto zavzemali.²⁵ Od januarja 1940 do oktobra 1941 je število zaposlenih delavcev naraščalo (od 16.000 do 17.139; leta 1936 je bilo zaposlenih 11.137 delavcev). Pozneje, leta 1942, je opaziti rahel upad, in to zaradi težav pri dobavi surovin. Do pomladi 1943 je število zaposlenih (delavcev, tehnikov in uradnikov) nihalo okrog 20.000.

Izjemna organizacija dela v ladjedelnici CRDA, vsaj v večini njenih obratov, ki so bili razporejeni na območju Tržiča in Trsta, je pripomogla k temu, da povpraševanje po delu ni pritiskalo samo na mesto. Nasprotno: prav nekatere važnejše tržaške ladjedelnice, ki so opravljale dela pri razstavljanju in popravilu ladij, so najhitreje občutile vojno krizo. Poslabšal se je tudi položaj v mali industriji in gradbeništvu. Pristanišče je bilo zaprto od poletja leta 1940, delavci v pomorstvu so se bili dan za dnem prisiljeni izkrcavati; močan val nezaposlenosti pa je prizadel predvsem ženske, ki so bile večinoma zaposlene v Tobačni manufakturi (decembra 1940 so odpustili 1.700 delavk) in v javnih mestnih službah.

Ob vpoklicih v vojsko in ob odhodu delavcev – zlasti kvalificiranih – v Nemčijo je policijski ravnatelj ugotovil zmanjšanje nezaposlenosti: decembra 1940 je bilo nezaposlenih 20.115 delavcev, v marcu 1942 pa 8.000 delavcev.

Skušali smo ugotoviti, kako je v teh prvih letih vojne delovala pomoč pomoči potrebnim. Usmerili smo se na Občinski skrbstveni urad (ECA), ki je po zakonu že od leta 1937 združeval karitativno kongregacijo, le-to pa je še zmeraj vodila stara liberalno-nacionalna elita, in na skrbstvene ustanove Ente Opere Assistenziali, ki jih je ustanovila fašistična stranka. Z ustanovitvijo Občinskega skrbstvenega urada, predvsem pa po razglasitvi rasnih zakonov, ki so terjali odstranitev vplivnih oseb stare elite hebrejskega izvora iz javnega skrbstva, je postal politični sloj fašistične stranke nesporni protagonist tega ključnega segmenta javnega življenja.

Po drugi plati pa so rajonski in ženski fašistični odbori Državne ustanove za matere in otroke (Opera Nazionale Maternità ed Infanzia – ONMI), fašistične mladinske organizacije GUF in GIL (znotraj univerze in šole) v sodelovanju z Občinskim skrbstvenim uradom, tudi sami delili potrebno pomoč. Vse fašistične skupine so dobile nalogo, da maksimalno razširijo radij iniciative. Število prosilcev je naraščalo iz dneva v dan in doseglo vrhunec sredi zime. To so bili nezaposleni, družine vpoklicanih in padlih, zapuščeni otroci, rojaki, ki so se vrnili v domovino, in številni drugi ljudje, ki so se prvič obrnili javno na karitativno ustanovo.

²⁵ Tu navedeni podatki in sporočila izhajajo iz G. Mellinato: *I Cantieri Riuniti dell'Adriatico e l'economia di guerra (1937–1942)*; ACS, Ministero degli Interni, Direzione Generale di Pubblica Sicurezza, b. 58, *Relazioni trimestrali dei questori 1937–1941*.

²⁶ T. Catalan: *Regime fascista e politica assistenziale nella Trieste in guerra. Cenni sull'organizzazione e sull'attività dell'ECA della sua fondazione al periodo bellico*.

Poročila o javnem mnenju so v obdobju med letoma 1940 in 1942 zabeležila, da je samo Občinski skrbstveni urad pomagal 40.000 ljudem v letnem povprečju. Pogosto so delili le skromno pomoč. Bilance skrbstvenega urada, ki je občutil prisilni umik židovskih darovalcev, so se šibile pod težo novega povpraševanja; hkrati pa je prav na začetku kritične vojne faze finančna kriza lokalne fašistične federacije močno obrezila samo institucijo in vse druge iniciative.

Vendar ne smemo podcenjevati teh intervencij, čeprav so bile zaradi zelo razširjenega ubožanja omejene. Vsekakor je šlo za »vladne instrumente« mesta, ki jih je režim uporabljal res spretno. V teku raziskave smo dognali naslednje: »Ubožane družine javnih in zasebnih uslužbencev so dobivale več kot dvakrat večjo podporo kot delavske, pomoč kmečkim družinam pa je bila komaj simbolična.«²⁷

Za kmete slovenske narodnosti s Krasa je notranji predpis Občinskega skrbstvenega urada predvideval samo delitev občasne pomoči in to pod »kapilarnim nadzorom, ki naj temelji na obvestilih o političnem vedenju in čustvovanju družine«. In še drug primer: zaradi pravice odločanja pri dodeljevanju študijskih štipendij in prispevkov je smel GUF znotraj univerze nadzorovati politično prepričanje in rasno pripadnost študentov in lahko si je tudi dovolil vpogled v družinsko zasebnost.

V univerzitetnem arhivu so se ohranile številne raziskave o socialni pomoči v teh letih: čeprav statistično nepomembne, pa dobro osvetljujejo življenjske pogoje uradniškega sloja, se pravi, prav tistega, ki je v hierarhiji potreb in pričakovanj posvečal veliko pozornosti nadstandardni vzgoji svojih otrok. Mitična predpostavka o »tisoč li-rah na mesec« je komaj zadoščala, če je bila sploh dosežena, za vzdrževanje razširjene družine (norma zanjo je bilo sožitje s starimi starši), ki je, med drugim, trpela tudi zaradi nezaposlenosti enega ali več članov v pridobitniških letih.²⁸ Naraščajoče nadloge prebivalstva kažejo tudi nekateri demografski podatki, tako vzroki smrtnosti, stopnja rodnosti in število nezakonskih rojstev. Preučevanje teh pojavov v mestnih četrtih omogoča med drugim tudi razumevanje njihovega vpliva na družbeno stratifikacijo prebivalstva.²⁹

V obravnavanem obdobju (1941–1943) je stopnja smrtnosti pomembno narasla, tako glede na pretekla leta (primerjava z leti velike krize 1931–1933 in s časom tik pred vojno, 1937–1939) kot glede na druga urbana središča, izbrana za možno primerjavo (zlasti industrijska mesta severne Italije in Genova). Čeprav je čas, ki ga obravnavamo, kratek, pa nakazuje nekatere pomembne smeri, na katere se cepi fenomen vojne z vsem svojim negativnim potencialom. Med vzroki smrti je močno prisotna tuberkuloza, stara nadloga v Trstu in Julijski krajini (28%-ni porast v letih 1937–1942 glede na Milano, Torino in Genovo, kjer je narasla le za 21,8%). Prav tako je zelo naraslo število nezakonskih rojstev, padala pa stopnja smrtnosti novorojenčkov. Za zadnji pojav velja: 101,6 mrtvih na 1000 živorojenih v letih 1931–33 (v primerjanih me-

²⁷ D. Matiussi, *Il Partito...*

²⁸ Archivio dell'Università di Trieste, 19-A/5, *Opera dell'Università, 1933–1947.*

²⁹ C. Daneo: *Sulla demografia triestina tra il 1931 ed il 1943.*

stih je 87‰); 88,1‰ v letih 1937–39 (v drugih mestih 78‰); 85‰ v obdobju 1941–43 (v drugih mestih 76‰).

Na podlagi mesečnih statističnih biltenov občine je mogoče za Trst tudi ugotoviti, kakšne bolezni ali skupine bolezni so najbolj pestile posamezne socialno–profesionalne kategorije: pri »lastnikih in vodilnih«, pri »rentnikih in premožnih« je bil najvišji odstotek umrlih za srčnimi boleznimi (22,1% leta 1935 in 24,5% leta 1943); »delavci« in »izvajalci gospodinjstev« pa so umirali predvsem za tuberkulozo (24,5% leta 1935 in 24,75% leta 1943). Najbolj nezanesljivi so podatki o »strokovnjakih in učiteljih«, pri katerih so med glavnimi vzroki umrljivosti srčna obolenja in tuberkuloza (20% leta 1935 in 69,4% leta 1943).

Pri srednjem sloju se glede na prejšnje tridesetletje v obdobju 1941–43 smrtnost skorajda ni spremenila; pri »nižjih« je narasla za 4%; stopnja tuberkuloze znaša pri prvih 12,9% in pri drugih 14,8%. Med okrožja z nižjim slojem prebivalstva v tej klasifikaciji, ki temelji na natančnih statističnih indikatorjih, sodi tudi Sv. Jakob, tržaška delavska četrt »par excellence«. S pomočjo računalniške obdelave podatkov in z uporabo neobičajnih virov se nam je posrečilo odkriti, da je prišlo zlasti v tridesetih letih v Sv. Jakobu do močnega in progresivnega dotoka uradniškega sloja. Četrt pa je v kolektivni predstavi ostala delavska – zaradi svojih prevladujočih značilnosti, ne pa zaradi globalne konfiguracije.³⁰

Zgoraj navedeni podatki po drugi strani kažejo, da so nadloge vojnega časa izenačile delavce z malo buržoazijo. Številke pa vendarle ne povedo, kako skupno trpljenje privede do počasnega spletnja solidarnostnih odnosov. Uradniški sloji, ki so se bili priselili v četrt zaradi urbanega planiranja in javnih državnih služb, so bili obremenjeni z močnim pritrjevanjem fašizmu in so zdaj živeli deprivirano, hkrati pa so izgubili prestižno vlogo; delavstvo, čeprav znotraj diferencirano, je imelo izkušnje z oboroženim bojem zoper prvi fašizem (Sv. Jakob je veljal za »delavsko trdnjavo«) in z nesoglasjem v času diktature. Samo spominski viri nam lahko odprejo nov vpogled v ta kompleksen scenarij: primer te četrti bi bil lahko značilen z več vidikov.

V prvih letih konflikta je prišel trenutek, ko se je iz nepotrpežljivosti, vdajanja v nesrečo in nezadovoljstva z vso jasnostjo izluščilo čustvo adhezije in konsenza. Tudi v tem primeru moramo definirati termin »konsenz«: za policijske avtoritete je vedno in samo italijanska populacija urbanega središča ustvarjala »javno mnenje«, nikoli pa ne prebivalci slovenske narodnosti s Krasa in bližnje okolice. V tem usodnem trenutku so bili slednji ogroženi in prestrašeni zaradi novega vojnega preobrata vojne, še več: prisiljeni so bili občasno bežati iz operativnih con in nanje se je usmerila vsa čuječnost policije v strahu pred možnim uporništvom.

Za večji del italijanskega prebivalstva pa so se prav zdaj začele udejanjati sanje o jadranski italijanskosti, ki so se rodile v davnih časih iredentističnega boja in jih je kasneje – v preziranju in odporu do nove kraljevine južnih Slovanov – gojil režim. Ob prodiranju italijanskih čet v Jugoslavijo je lokalno časopisje citiralo vojaško korespon-

³⁰ M. Coslovich, F. Bednarz: Guerra e trasformazioni sociali: metodologia e fonti quantitative per uno studio di un quartiere operaio di Trieste.

denco, klicalo v zbor znane primorske intelektualce in slavilo epopejo vrnitve in ponovne civilizacijske osvojitve. Zaenkrat so grožnje o maščevanju še prikrivali.

Na tretji strani lista »Il Piccolo« so se v razglašanju italijanskosti in romanskosti Dalmacije dnevno merili arheologi, arhitekti in pisatelji. Daljni spomini in svetle podobe krajev, po katerih so pisci dolgo hrepeneli, so dajali tej kroniki poseben ton. Popisovali so bele ladje »osvoboditeljev«, ki plujejo po Jadranu, trikolorne na zvonikih dalmatinskih mest in obrede prepoznavanja latinskih in benečanskih sledi v slehernem kotičku dalmatinske obale. Prvi dnevi junija, ko se je izkazala bridka realnost italijansko-hrvaških sporazumov o razdelitvi Dalmacije, so bili za mnoge bridko prebujenje. Iz okupirane Slovenije so prihajale reportaže, ki so jih objavljali v rubriki »Življenje v Ljubljani« in ki so poveličevale dejanja režima v novi provinci. Ob koncu leta 1941 se je izmišljena zgodba o dobrohotni okupaciji sesula in na straneh lokalnega dnevnika se je začela kazati drugačna podoba vojne.

Decembra 1941 se je pred Posebnim sodiščem za zaščito države v Trstu odvijal proces proti Tomažiču in tovarišem, ki je bil pomemben za vse mesto. Koprena navidezne trdnosti notranje fronte je bila nasilno pretrgana. Mreža slovenskih opozicionalcev (komunistov in nacionalistov), ki se je razprostirala po vsej Julijski krajini in dalje čez staro mejo, se je umestila v neposredni okolici Trsta in našla solidarnost celo v urbanem središču.

Da bi pokazale, kako je napad na Jugoslavijo projiciral probleme in usodo mesta na mnogo širši in strahotno zahrbtnen scenarij, so oblasti premišljeno začele proces prav v trenutku, ko je v avtonomni Ljubljanski pokrajini začela postajati upornost slovenskega prebivalstva zaskrblijujoča. Z njim (dosojenih 12 smrtnih obsodb in 975 let ječe) je režim svaril in grozil »narodnim izdajalcem«: drugojezičnim in manjšinam, Slovincem z bližnjega ozemlja, komunistom, skratka vsem, ki bi si drznili napasti nacijo na vojnem pohodu. Režim in stranka sta z nasiljem zaigrala na poslednjo karto, da bi obvladala mesto.

S temi dogodki sovпада tudi rojstvo revije »Decima Regio«, štirinajstdnevnika univerzitetne fašistične mladine (GUF). Na njenih straneh se je v polni meri izrazil prehod od »nacionalne vojne« k »fašistični vojni«. ³¹ List so preplavljale brezkompromisne vrednote zadnjih dvajsetih let, antiburžoaznost, indentifikacija Italije s fašizmom in vsemi njegovimi skrajnimi posledicami ter nov predlog za »vzgojo« Italijanov, ki niso več »dobri« in niso več »mandolinisti«. V imenu tega radikalizma in najnovejšega divjaštva je »Decima Regio« vodila ostro antisemitistično kampanjo. Človek bi pomislil, da je bil to časopis nekaj pobesnelih ekstremistov, če ne bi predstavljal verne podobe diktature v dvajsetih letih, če ne bi napovedoval tragičnega republikanskega fašizma in če ne bi pozival prav tiste na vojno pripravljene manjšine, ki je pozimi 1941 in poleti 1942 sodelovala pri vandalskem vdiranju v židovske trgovine in v sinagogo. List je bil tudi nosilec junija 1942 ustanovljenega »Centra za pre-

³¹ »Decima Regio« je izhajala od 28.10. 1941 do 10.5. 1943. Za primerjavo s publikacijami GUF, ki so izhajale v drugih italijanskih mestih, prim. P. Nello: »Il Campano«, autobiografia politica del fascismo universitario pisano, Nischi Lischi, Pisa, 1983.

učevanje židovskega vprašanja« kot novega instrumenta za nadzor in preganjanje, pa tudi dragocenega vira novic za nacistično »peto kolono«, ki je delovala v Trstu ob boku nemškega konzulata.³²

V poročilu z dne 31. decembra 1942 je kvestor v petih točkah navedel razloge za poslabšanje razpoloženja javnosti: 1. Pomanjkanje najnujnejših živil, ki izziva že odkrito nedisciplino in upiranje vladnim odredbam. 2. Potek vojne, ki pri celotni populaciji povzroča občutek, da se konflikt ne bo zaključil z zmago osi. 3. Nezaupanje do vladajočih, o katerih v vseh okoljih sodijo, da so nekompetentni in korumpirani. 4. Naveličanost: ljudje so siti tega, da morajo nadaljevati vojno, ki jo hoče vojevati samo Nemčija, Italija pa zanjo nima niti etičnih ciljev niti interesa. 5. Nepotrpežljivost do nezakonitih represivnih ukrepov s strani nepristojnih organov.³³

Te navedbe kažejo, kako se je nepomirljivo pretrgal mehanizem, ki je po različnih poteh vezal na režim različne komponente družbe: šlo je za počasen prelom z vijugavimi potmi. Apatija in nepotrpežljivost ne ustrezata čistim izbiram opozicije; odpor do vojne ne pomeni pacifizma; tudi sami neuspehi režima se mešajo z zmožnostjo vzdrževanja odnosov z različnimi družbenimi sloji, ki se je bilo sčasoma utrdilo. K temu je treba dodati še žalostno ozračje groženj, nasilja in družbenih razhajanj (značilne zanje so reakcije na rasne zakone), na podlagi katerih sta država in stranka vzdrževala videz, da ju ljudstvo podpira.

Iz zgoraj omenjenega citata je mogoče opaziti, da je kvestor iskal nova zavezništva in nova razmerja moči v trenutku, ko se je bal močnih eksplozij upornišтва med prebivalstvom. Ta strah nima takih oblik, kakršne so poznala druga mesta severne Italije v prvem polletju 1943. Tu se širi upornišтво, ki se podreja vodstvu partizanov slovenske Osvobodilne fronte kot svojemu osrednjemu organizacijskemu jedru. Za slovenske Kraševce, ki so morali, tlačeni in razžaljeni, dolga leta molčati, je nastopilo trdno upanje, vojna je postala »njihova vojna«, prava osvobodilna vojna. Zbrana pričevanja, zlasti dnevniki, nekoliko osvetljujejo ta predvsem kmečki svet z vsemi značilnostmi starodavnih vaških komun in vendar znotraj močno razvejan.³⁴

Tako je vzbudilo partizansko gibanje pogosto tudi pri Slovencih dvome in strah: napovedovalo je namreč prevrednotenje tradicionalnih vrednot in se navdihovalo s komunistično ideologijo.

Za urbano središče je bilo morda še pre zgodaj, da bi nastopila psihoza »oblegane trdnjave«, kar se bo zelo jasno pokazalo ob koncu leta 1943. Prav gotovo pa so že od poletja 1942 v kronikah močno prisotni opisi delujoče gverile na okupiranem ozemlju, tako med italijanskimi vojaki kot med slovenskimi in hrvaškimi partizani: pripoved o grozotah neznane vojne, ki je toliko zahrbtnejša kolikor bolj je neznana in nepredvidljiva, se vije kot črna kronika ali kot popularen roman. Dopisnik Il Piccola iz Slovenije piše: »Italijanski vojak je ob začetku gverile začel omahovati... ni mogel doumeti... lo-

³² S. Bon Gherardi, *La persecuzione...*, str. 167 in sl.

³³ Dokument citira R. Pupo, *Lo spirito pubblico...*

³⁴ M. Verginella: *La nostra lotta. Fascismo e difesa nazionale nelle fonti autobiografiche.*

kavih akcij divjakov, ki se skrivajo v hosti, potopljeni v meglo, in prihajajo na plan ponoči kot vampirji...»³⁵

Ob teh živih podobah, ob tej ikonografiji partizana, bandita/razbojnika, človeka z gora, ki kliče prastari strah, se je ljudi zlahka polastila tesnoba.

Na ozadju vse bolj poneumljenega in dezorientiranega mesta se je vse bolj določeno začela zarisovati vloga katoliške cerkve kot bistvena referenčna točka. To je bilo novo dejstvo za Trst, sicer laično mesto, ki pa je bilo navajeno na številne verske pripadnosti. Katoliška cerkev, ki je doživela v preteklosti hude čase, je vendarle znala glede na režim v nekaterih stvareh ohraniti jasno distanco in svoje meje avtonomije, ne glede na nasprotja, do katerih je prišlo ob konkordatskem soglasju.

Raziskava o škofu in kleru v tržaški in koprski škofiji v obdobju 1938–1943, ki je bila opravljena na podlagi listin iz Škofovskega arhiva, nam danes omogoča novo branje zelo kompleksnega dogajanja brez ideoloških prisil, ki so bile še pred nekaj leti razlog za »politično« branje dogodkov. K tej zelo važni študiji se bomo vrnili kasneje. Za zdaj naj zadostuje ugotovitev, da je katoliška hierarhija z odločitvijo, da se odločno odtegne od sporazuma o sožitju s fašizmom in da za vsako ceno zaščiti svojo svobodo delovanja v vojni vihri, znova uveljavila svojo podobo in se pripravila na prihodnost.

Novi religiozni žar, ki ga je povzročila vojna in je pogosto mejil na vraževernost, zmožnost duhovščine, da se izkaže ob pomoči pomoči potrebnim in družinam padlih in vpoklicanih, obnovljena pobožnost, romanja in misijoni so, kot še nikoli, združevali vernike in druge ljudi: med vsemi podobami se je veličastno zarisoval lik škofa. Za trenutek, preden se je nad škofijo zgrnilo novo neurje, so nekateri duhovniki pomislili na vrnitev v preteklost in v družbo, ki ni oskrunjena z napakami moderne dobe. Marca 1943 je nek župnik ob opisu malo pred tem opravljene verske slovesnosti zapisal: »To je bil splošni plebiscit in bilo je zmagoslavje vere... rajski dan, ... občutek, da smo velika družina, prava družina, brez onih strašnih strank.«³⁶

Prevedla Nedeljka Pirjevec

³⁵ C. Tigoli: Delitti e bassezze dei »partigiani« sloveni. Le belve della foresta, »Il Piccolo«, 23.8. 1942.

³⁶ P. Blasina: Vescovo e clero nella diocesi di Trieste-Capodistria 1938–1943.

TRIEST IM KRIEG

Zusammenfassung

Triest erlebte den zweiten Weltkrieg als Grenzstadt und pendelte zwischen seiner Pflichterfüllung dem Faschismus – als eine Art »Schutz« vor der Italianisierung und der (wirtschaftlichen) Pflichterfüllung dem mitteleuropäischen Raum gegenüber, dessen Hauptzugang zum Meer er noch vor zwei Jahrzehnten war. Trotz des Wunsches, sich wirtschaftlich nach Deutschland zu öffnen und zu prosperieren, um gleichzeitig Ausgangspunkt für die Expansion im Donauraum zu sein, zeigte sich zu Beginn des Krieges in der Stadt eine ausgeprägte Abwehr gegen diese Entscheidung, Deutschland als Bündnispartner im Krieg zu haben; diese Stimmung erreichte ihren Höhepunkt nach der deutschen Besetzung traditioneller Handelsmärkte in Triest (Österreich, Tschechoslowakei).

Die angebotene Lösung – Verschmelzung deutscher und staatlicher Handelswege in Triest – blieb eher ein Versprechen als Wirkung.

Der Einfluß der Regime-Propaganda im Schulwesen war in der Stadt relativ klein, schützte doch diese Art von Institutionen die Tradition ihrer Werte. Man muß sich jedoch die Frage stellen, in welchem Ausmaß diese in den beiden Jahrzehnten des Regimes im faschistischen Geist schon manipuliert wurden. Ein großer Schock für die traditionell multinationale Stadt (von 5.400 bis 7.000 Angehörige der Judengemeinschaft) waren die Rassengesetze, die gerade aus den Wirtschaftskreisen die meisten Juden ausschlossen. Die Konsequenz der Judengemeinschaft war, daß sie sich zu verleugnen versuchte und so weit es ging, unbemerkt zu bleiben. Dagegen hat sich ein großer Teil durchaus integriert (Übertritt zum katholischen Glauben) in der Hoffnung, dies nur als eine Übertritt zu betrachten. Nur ein kleiner Teil dieser zog weg. Eine Abwehr gegen die Anwendung der Rassengesetze gab es nicht, weder seitens der Intelligenz noch seitens der Bevölkerung.

Die Erfassung des Krieges war in der ersten Zeit noch bejahend, die Propaganda aber hat jeden Gedanken nach Leid und Schaden scharf abgewiesen, die der Krieg mit sich bringt. Der Krieg machte sich zuerst in der Stadt bemerkbar, nachdem die Versorgung sich verschlechterte. Der Mangel und Rationierung der Nahrung bewirkten die Entstehung eines breiten bürokratischen Apparats für die Verteilung der Nahrung, gleichzeitig aber eine große Korruption unter Mitwirkung höchster Funktionäre. Die Arbeitslosigkeit stieg an, verschlechterte sich doch die Lage im Hafen und der Reederei, während sie durch Masseneinberufungen in die Armee und Arbeitsaufnahme in Deutschland abnahm.

Die Hilfsbedürftigen (jährlich ca. 40.000) schlugen sich mit Hilfe des Gemeindeversorgungsamtes durch, dem auch Caritas angehörte und der Versorgungsinstitutionen der faschistischen Partei; die Gesellschaftslage und die politische Loyalität aber waren ausschlaggebend bei der Zuteilung und Festsetzung der Höhe.

Die fallende Lebensqualität wirkte sich in größerer Zahl von Todes- und Krankheitsfällen aus. Die Todesrate stieg an, so absolut im Vergleich zu den übrigen norditalienischen Städten, die Todesrate von Säuglingen erreichte 8,5%. Die Krankheitsrate der Tuberkulosekranken erhöhte sich um 28%. Eine wesentlich höhere Zahl von unehelich geborenen Kindern verwies auf die unruhige Zeit.

Die Stabilität der Städte begann Ende 1941 nachzulassen, als sich der Krieg in nächster Umgebung der Stadt und in der Stadt selbst bemerkbar machte. Der Prozeß gegen Tomazic und seinen Genossen im Dezember 1941, der klare Widerstand und als Folge der Terror des Regimes in der benachbarten Umgebung von Ljubljana, die allmähliche Integration der slowenischen Stadt- und Randbevölkerung in den Widerstand, all dies bewirkte den Übergang aus dem »nationalen Krieg« in den »faschistischen Krieg« und damit die Abkehr eines großen Teils der Bevölkerung von dem Regime.

D.G.